

ΙΣΩΣ Η ΣΙΒΥΛΛΑ ΚΑΤΙ ΝΑ ΕΙΧΕ ΑΚΟΥΣΕΙ

Πρώτη έκδοση: Ιούνιος 2026

ISBN 978-960-615-868-1

© 2026, Γιώργος Σταυρόπουλος

© 2026, ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΑΡΜΟΣ

ΑΘΗΝΑ: Μαυροκορδάτου 11, Τ.Κ. 106 78

τηλ.: 210 3304196 - 210 3830604, fax: 210 3819439

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ: Πρασσάκη 5, Τ.Κ. 546 22

τηλ.: 2310-220992, fax: 2310-220910

e-mail: info@armosbooks.gr

παραγγελίες: orders@armosbooks.gr

web: www.armosbooks.gr

ΓΙΩΡΓΟΣ ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΣ

Ίσως ή Σίβυλλα
κάτι νά είχε άκούσει

Στην κόρη μου Μάρω

Sero te amavi, pulchritudo tam antiqua et tam nova,
sero te amavi

Αύγουστίνος, *Confessiones*, 10, 27, 38

Ἄργα σέ ἀγάπησα, ὀμορφιά τόσο παλιὰ καὶ τόσο νέα,
ἀργὰ σέ ἀγάπησα

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ	13
ΕΙΣΑΓΩΓΗ	17
Ἡ τέταρτη Ἐκλογή καὶ τὸ αἶνιγμα τῆς Σίβυλλας	27
Ὁ ἐνθουσιασμὸς τοῦ Λακτάντιου καὶ τοῦ αὐτοκράτορα	53
Ἡ ἀπαξίωση τοῦ Ἱερώνυμου	73
Οἱ Σίβυλλες καὶ οἱ χρησμοὶ τους	83
Ἡ ἀδηλὴ ὑπόψια τοῦ Αὐγουστίνου	93
Ἀλήθεια καὶ θύραθεν παιδεία	109
Τὸ μυστήριον Χριστὸς καὶ ἡ γλῶσσα τῶν φιλοσόφων	157
Ἐκκλησία καὶ τέχνη	181
ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ	209
ΒΡΑΧΥΓΡΑΦΙΕΣ	221
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	225
ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ ΟΝΟΜΑΤΩΝ ΚΑΙ ΘΕΜΑΤΩΝ	237

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Ἡ τέταρτη Ἐκλογή τοῦ Βιργίλιου εἶναι ἓνα παράξενο ποίημα, πού κυκλοφόρησε πιθανόν τὸ 39 π.Χ. Ὁ μέγας ποιητὴς τοῦ ρωμαϊκοῦ κόσμου ὀραματίζεται ἓναν νέο κόσμο πλημμυρισμένο ἀπὸ φῶς καὶ εὐδαιμονία. Στὸ ἐπίκεντρο τῆς παραδεισένιας μεταμόρφωσης τῆς γῆς βρίσκεται ἓνα θεῖο βρέφος. Ἀργότερα, χριστιανοὶ τοῦ τέταρτου αἰῶνα εἶδαν τὸ βιργιλιανὸ ποίημα ὡς συγκλονιστικὴ προφητεία τῆς ἔλευσης τοῦ Χριστοῦ στὸν κόσμο. Ἄλλοι πάλι θεώρησαν ὅτι ἓνας ἔθνικὸς ποιητὴς δὲν θὰ μπορούσε νὰ εἶναι προφήτης. Ὁ ἱερὸς Αὐγουστίνος στέκει κάπου ἀνάμεσα στὴν ἐνθουσιαστικὴ ἀποδοχὴ τῆς τέταρτης Ἐκλογῆς ὡς προφητικῆς ἐξαγγελίας καὶ τὴν περιφρονητικὴ ἀπαξίωσή της ὡς ὀράματος μὲ προφητικὸ μήνυμα. Ὁ μέγας βορειοαφρικανὸς Πατέρας καταθέτει τὴν ὑποψία ὅτι «ἴσως» ἡ Σίβυλλα, ἡ πηγὴ τῆς προφητικῆς ἔμπνευσης τοῦ Βιργίλιου κατὰ τὴ ρητὴ δήλωση τοῦ ἴδιου τοῦ ποιητῆ στὴν ἀρχὴ τῆς Ἐκλογῆς, «κάτι νὰ εἶχε ἀκούσει». Ἴσως κάτι ἀπὸ τὴ θεία ἀποκάλυψη νὰ εἶχε δοθεῖ στὴν προχριστιανικὴ πολιτισμικὴ παράδοση. Ἴσως, ὅπως εἶχε διδάξει ἄλλοτε στὴ Ρώμη ὁ φιλόσοφος καὶ ἀπολογητὴς Ἰουστίνος, νὰ ὑπῆρχαν ψήγματα θείας ἀποκάλυψης στοὺς προχριστιανικοὺς πολιτισμούς. Ἡ νεότερη φιλολογικὴ ἔρευνα ἐρμήνευσε τὴν τέταρτη Ἐκλογή ἐντάσσοντάς την εἴτε στὸ ἐρμηνευτικὸ πλαίσιο τῶν διαπολιτισμικῶν σχέσεων, τῶν ἐπιδράσεων καὶ ἀπηχήσεων ἀπὸ τὴν Ἑγγὺς Ἀνατολή, εἴτε πάλι σὲ ἐκεῖνο τῆς Δύσης, δηλαδὴ αὐστηρὰ ἐντὸς τοῦ πλαισίου ἐπιρροῶν ἀπὸ τὴ μακραίωνη προγενέστερη ποιητικὴ παράδοση

του ἑλληνορωμαϊκοῦ κόσμου, ἀπὸ τὸν ἀρχαῖο Ἡσίοδο καὶ τὸν ἄλεξανδρινὸ Θεόκριτο μέχρι τοὺς Ρωμαίους ποιητὲς τῆς ἐποχῆς τοῦ Αὐγούστου. Ἡ ὑπόψια τοῦ Αὐγουστίνου ὅτι ἡ Σίβυλλα ἴσως κάτι νὰ εἶχε ἀκούσει δὲν συνεισφέρει ἀσφαλῶς στὴν πρόοδο τῆς σύγχρονης μας ἐπιστημονικῆς συζήτησης, ἀλλὰ παραμένει σημαντικὴ σὲ ἓνα ἄλλο ἐπίπεδο. Προϋποθέτει ἓνα ἀνοιγμα τῆς θεολογίας στὸν ἀρχαῖο πολιτισμὸ. Ἡ πατερικὴ θεολογοῦσα σκέψη καὶ εὐαισθησία δὲν ἐπιχειρεῖ νὰ τὸν ἀποξενώσει ὡς παγανιστικὸ καὶ βέβηλο ἀπὸ τὸ μυστήριον τῆς θείας ἀποκάλυψης. Ἡ ἱστορία καὶ τοῦ «εἰδωλολατρικοῦ κόσμου» εἶναι δυνητικὰ πεδίο ἀφανῶν εὐεργεσιῶν τῆς θείας οἰκονομίας. Ἴσως ἡ ἀρχαία φιλοσοφία νὰ περιέχει ψήγματα ἀποκεκαλυμμένης θείας ἀλήθειας. Ἴσως ἡ ἀρχαία τέχνη στὶς μεγάλες μεταρσιωτικὲς τῆς στιγμὲς νὰ ἀντιφεγγίζει κάτι ἀπὸ τὸ θεῖο κάλλος. Ἡ ὑπόψια τοῦ Αὐγουστίνου συνιστᾷ, τὴν ἴδια στιγμὴ, ὑπενθύμιση τῶν ὀρίων τῆς δικῆς μας ἀντίληψης καὶ κατανόησης σὲ σχέση μὲ τὸ ἀπέραντο μυστήριον τῆς φανέρωσης τῆς θείας ἀλήθειας καὶ τοῦ θεοῦ κάλλους στὸν κόσμον.

Ἡ ἐργασία μας ἀποσκοπεῖ νὰ θέσει τὸν πάντα ἐπίκαιρον προβληματισμὸ τῆς σχέσης τοῦ χριστιανισμοῦ μὲ τὸν πολιτισμὸ, τὴ φιλοσοφία καὶ τὴν τέχνη, σὲ ἓνα πλαίσιο συζήτησης στὸ ὁποῖο οἱ μεγάλες μορφὲς τοῦ παρελθόντος θὰ μπορούσαν κι αὐτὲς ἴσως νὰ μᾶς ποῦν κάτι. Ὁ Ὀριγένης, ὁ Λακτάντιος, ὁ Ἱερώνυμος, ὁ Αὐγουστίνος μπορούν νὰ δώσουν ἀφορμὲς ἀναστοχασμοῦ, ἐὰν θελήσουμε νὰ τοὺς ἀφουγκραστοῦμε. Δὲν εἶναι εὐκόλο στὴ σημερινὴ συγκυρία τῆς ἀποκαρδιωτικῆς ἀδιαφορίας γιὰ τὶς ἀνθρωπιστικὲς σπουδὲς καὶ τὰ λατινικά, κλασικὰ καὶ ἐκκλησιαστικὰ. Σίγουρα, ὅμως, παραμένει ἀκόμη μία συναρπαστικὴ δυνατότητα.

Εὐχαριστίες ὀφείλω γιὰ τὶς συζητήσεις, τὶς συμβουλὲς καὶ τὴν ἐνθάρρυνση στοὺς Σεβ. Μητροπολίτη Μεσσηνίας Χρυσόστομο Σαββάτο, Φώτιο Ἰωαννίδη, Παναγιώτη Ὑφαντή, Χρῆστο Ἀραμπατζή, Κωνσταντῖνο Λιάκουρα, Κωνσταντῖνο Κορ-

ναράκη, Δημήτριο Μόσχο. Ίδιαίτερες εϋχαριστίες ὀφείλω στὸν ἐκδότη καὶ ἀγαπητό μου φίλο Γιώργο Χατζηϊακώβου, καθὼς καὶ τὸν ἄξιο συνεργάτη του Λουκά Σοῦλο. Εϋγνωμοσύνη γιὰ τὴν ἀγάπη καὶ στήριξη αἰσθάνομαι γιὰ τὴ γυναίκα μου Ἀλέσια καὶ τὶς κόρες μου, Μάρω καὶ Ζένια. Στὴ Μάρω ἀφιερώνω τὸ βιβλίο αὐτό, ἐπειδὴ μοῦ τὸ ζήτησε.

Εἰσαγωγή

Ἡ τέταρτη Ἐκλογή τοῦ Βιργίλιου εἶναι ἓνα γοητευτικὸ ποίημα τοῦ μεγαλύτερου ποιητῆ τῆς λατινικῆς γλώσσας, ποὺ κυκλοφόρησε πιθανὸν τὸ 39 π.Χ., μαζί μὲ τὰ ἄλλα ἑννέα ποιήματα τῆς συλλογῆς Ἐκλογές ἢ *Βουκολικά*¹. Ὁ νεαρὸς Βιργίλιος Μάρων ἔγραφε καὶ ἐπεξεργαζόταν τὶς Ἐκλογές ἤδη ἀπὸ καιρὸ. Δὲν εἶχε ἀποκτήσει ἀκόμη τὴν ἀθάνατη δόξα καὶ δημοφιλία ποὺ θὰ τοῦ ἐξασφάλιζε ἡ ἐπικὴ ποίησή του, ἡ *Αἰνειάδα*. Ὁ ταλαντοῦχος ποιητῆς στὰ *Βουκολικά* δὲν ἀκολουθεῖ τὸ πρότυπο τοῦ ποιητῆ τῆς Ὀδύσειας καὶ τῆς *Διάδας*, ἀλλὰ ἐκεῖνο τοῦ Ἀλεξανδρινοῦ λεπτεπίλεπτου ποιητῆ τῆς ἑλληνιστικῆς περιόδου Θεόκριτου², τοῦ γενάρχη τῆς βουκολικῆς ποιητικῆς παράδοσης. Ἡ βουκολικὴ ποίηση εἶναι γεμάτη ἀπὸ μελαγχολία. Οἱ ἄνθρωποι τῶν πόλεων νιώθουν ἀνήμεροισιν νὰ βροῦν τὴν εὐτυχία στὸν θόρυβο τῶν πολυσύχναστων δρόμων, παρὰ τὴν πρόοδο καὶ τὴν ἐκλέπτυνση τοῦ πολιτισμοῦ. Κυριεύονται ἀπὸ νοσταλγία γιὰ τὸν ἀπλὸ καὶ ἀνεπιτήδευτο τρόπο ζωῆς στὴν ὕπαιθρο. Ἡ βουκολικὴ ποίηση ἀντιτάσσει ἐμφατικά, γιὰ πρώτη φορὰ στὴν ποιητικὴ δημιουργία, τὴ φύση στὴν πόλη. Ἀσκεῖ κριτικὴ στὴν ἠθικὴ τοῦ πολιτισμοῦ. Θέματα ποὺ ἀφοροῦν τὴν παγκόσμια

¹ Βλ. M. von Albrecht, *Geschichte der Römischen Literatur*, Bd. 1: *Von Andronicus bis Boethius und ihr Fortwirken*, ἐκδ. De Gruyter, Berlin - Boston, 2016, σ. 560.

² Βλ. F. Montanari, *Ἱστορία τῆς Ἀρχαίας Ἑλληνικῆς Λογοτεχνίας*. Ἀπὸ τὸν 8ο αἰῶνα π.Χ. ἕως τὸν 6ο αἰῶνα μ.Χ., University Studio Press, Θεσσαλονίκη, 2017, σσ. 516-521.

ιστορία, τὰ πεπρωμένα τῆς ἀνθρωπότητας, ἡ εἰρήνη καὶ ὁ πόλεμος, τὸ φάσμα τῶν ποικίλων καὶ εὐμετάβολων ἀνθρώπινων συναισθημάτων, ὁ ἔρωτας, ἡ εὐτυχία τοῦ ἀτόμου, ὅλα αὐτὰ ἀπασχολοῦν σὲ βάθος τὴ βουκολικὴ ποίηση, ἡ ὁποία θέτει ὡς σκηνὴ τῆς παρουσίας τους τὰ εἰδυλιακὰ τοπία τῆς φύσης³.

Στὴν τέταρτη Ἐκλογὴ τοῦ Βιργιλίου, μὲ φόντο τὴ γαλήνη καὶ ὁμορφιά τοῦ φυσικοῦ τοπίου, τίθεται στὸ κέντρο τῆς ὄλης πραγμάτευσης τὸ ζήτημα τῆς εὐτυχίας τῶν ἀνθρώπων. Αὐτὴ ἀγχοφαίνεται στὸ μέλλον σὰν μία βεβαιότητα. Εἶναι μία μελλοντικὴ Χρυσὴ Ἐποχὴ ποὺ θὰ ἔρθει σύντομα, χαρίζοντας θεία καὶ ἄπασστη εὐδαιμονία στοὺς ἀνθρώπους, καὶ θὰ μεταμορφώσει θαυματικὰ τὸ φυσικὸ περιβάλλον σὲ ἐπίγειο παράδεισο. Ἡ γέννηση ἑνὸς θεϊκοῦ ἀγοριοῦ σηματοδοτεῖ τὸ πέρασμα ἀπὸ τὴν ἱστορικὴ ὀδύνη στὴν παραδείσια εὐφροσύνη. Ὁ ποιητὴς ἀναδύεται ὡς προάγγελος τῆς Νέας ὀλόχρυσης Ἐποχῆς τῆς οἰκουμένης μακαριότητας. Πολὺ νωρὶς οἱ χριστιανοὶ εἶδαν τὴν τέταρτη Ἐκλογὴ ὡς μία προφητεία γιὰ τὴ γέννηση τοῦ Χριστοῦ. Ὁ Λακτάντιος, ὁ σπουδαῖος ρήτορας ἀπὸ τὴ Νουμιδία, ὁ «χριστιανὸς Κικέρωνας», ὅπως τὸν ἀποκάλεσαν, συνέδεσε τὴν τέταρτη Ἐκλογὴ μὲ τὴν εὐτυχισμένη χιλιετῆ μεσοβασιλεία, ὅταν, ὅπως νόμιζαν πολλοὶ θεολόγοι τοῦ δεύτερου αἰῶνα –κυρίως μικρασιάτες, μὲ ἀφορμὴ τὸ εἰκοστὸ κεφάλαιο τῆς Ἀποκάλυψης– θὰ βασιλέψουν οἱ ἀναστημένοι δίκαιοι πάνω στὴ γῆ, σὲ ἕναν ἐπίγειο παράδεισο, προτοῦ νὰ ἔρθει ὁ Ἀντίχριστος γιὰ τὴν τελικὴ μάχη, πρὶν δηλαδὴ τὴ Δευτέρα Παρουσία τοῦ Χριστοῦ. Καὶ ὁ Μ. Κωνσταντῖνος, ποὺ συμβουλευόταν τὸν Λακτάντιο, ἀντιμετωπίζει τὴν τέταρτη Ἐκλογὴ ὡς προφητεία καὶ τὸν Βιργίλιο ὡς προφήτη. Μία τέτοια ἐκδοχὴ ἐξυπηρετεῖ ὅπωςδῆποτε τὰ σχέδιά του γιὰ τὸν ἐκχριστιανισμό τῆς ρωμαϊκῆς κοινωνίας

³ Βλ. Κ. Ἡλιοπούλου, *Ποπλίου Βεργιλίου Μάρωνος Ἔργα*, τόμος Ι: *Βουκολικά, Εἰσαγωγή – Κείμενον – Σχόλια*, τυπογραφεῖον Μυρτιδῆ, Ἀθῆναι, 1957, σσ. 15-17.

και τῆς ἑλίτ πού θαυμάζει ἀνεπιφύλακτα τὸν Βιργίλιο ὡς κορυφαῖο ποιητῆ. Ὁ μεταφραστὴς τῆς Βίβλου στὰ λατινικά, ὁ Ἅγιος Ἰερώνυμος δὲν συμφωνεῖ μὲ τὴν ἐκδοχὴ αὐτῆ, καὶ ἐξοργίζεται στὴ σκέψη ὅτι οἱ χριστιανοὶ λογαριάζουν τὸν παγανιστὴ Βιργίλιο γιὰ ἀληθινὸ προφήτη. Ὁ ἱερὸς Αὐγουστίνος στέκει μὲ ἀμφιβολία κάπου ἐκεῖ ἀνάμεσα στὸν λακτάντειο ἐνθουσιασμὸ καὶ τὴν ἱερωνυμικὴ ἀπαξίωση. Γράφει στὴν Ἐπιστολὴ 258 ὅτι ἡ Σίβυλλα ἴσως κάτι νὰ εἶχε ἀκούσει γιὰ τὸν μοναδικὸ Σωτήρα ἐν Πνεύματι. Ἴσως τὸ Πνεῦμα τοῦ Θεοῦ κάτι νὰ τῆς ἀποκάλυψε γιὰ τὴ μοναδικὴ ἀλήθεια τοῦ κόσμου καὶ τῆς ἱστορίας, γιὰ τὸ μυστήριο Χριστός. Καὶ μιλάει γιὰ τὴν προφήτισσα τοῦ Ἀπόλλωνα Σίβυλλα, ἐπειδὴ αὐτὴν ἀκριβῶς ἀναφέρει ὁ Βιργίλιος στὸν πρῶτο κιόλας στίχο τῆς τέταρτης Ἐκλογῆς ὡς ἐμπνευσμένη «πηγὴ» τῆς χρησιμοδότησής του γιὰ τὴν προσδοκώμενη Χρυσὴ Ἐποχὴ.

Ὁ Αὐγουστίνος δὲν γνώριζε τὴ διχογνωμία τῆς σύγχρονης φιλολογικῆς κριτικῆς. Οἱ φιλόλογοι ἔχουν χωρισθεῖ σὲ δύο στρατόπεδα, τοὺς «ἀνατολιστὲς» ἢ «ἀνατολικούς» καὶ τοὺς «δυτικιστὲς» ἢ «δυτικούς»⁴. Οἱ μὲν ἀναζητοῦν στὸ ποίημα ἐπιρροὲς ἀπὸ τὴν Ἑγγὺς Ἀνατολή. Οἱ δέ, προκειμένου νὰ ξεκλειδώσουν τὰ μυστικά του νοήματα, θεωροῦν ὅτι εἶναι ἀρκετὴ ἡ ἀναζήτηση μοτίβων καὶ ιδεῶν στὴ «Δύση», στὸν ἑλληνορωμαϊκὸ κόσμο, καὶ δὲν χρειάζεται, κατὰ τὴν ἀποψή τους, νὰ προσφύγουμε σὲ μυθολογίες ἢ σὲ λογοτεχνικὲς παραδόσεις τῆς Ἀνατολῆς. Πράγματι, ὁ Ἡσίοδος ἀπὸ πολὺ παλιὰ εἶχε ἀναφερθεῖ στὴ Χρυσὴ Ἐποχὴ μιᾶς εὐτυχισμένης ζωῆς τῶν ἀνθρώπων.

⁴ Στοὺς τελευταίους ἔχει ἀποδοθεῖ καὶ ὁ χαρακτηρισμὸς «Ρωμανιστὲς». Βλ. ἐνθ' ἄνωτ., σ. 148. Ἡ ὀνομασία «ἀνατολιστὲς» δὲν σημαίνει ἐν προκειμένῳ τοὺς ἐπιστήμονες πού μελετοῦν πολιτισμοὺς τῆς Ἀνατολῆς, καὶ ὁ ὅρος «δυτικιστὲς» ἐδῶ δὲν σημαίνει ὅσους ἀκολουθοῦν τὴν ἰδεολογικὴ γραμμὴ σύμπλευσης μὲ τὸν δυτικὸ τρόπο ζωῆς ἢ προκρίνουν τὴν εὐθυγράμμιση μὲ τὴ Δύση καὶ τὰ πολιτιστικὰ της προτάγματα.